

KAIP DERINTI PREDIKATINĮ BŪDVARDĮ BENDRATIES SAKINYJE?

Antraštėje iškeltą klausimą lietuvių kalbos vartotojai kai kuriais atvejais išsprendžia įvairiais būdais, kaip rodo šie pavyzdžiai iš „Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno“ (<http://donelaitis.vdu.lt>):

- (1) *Kokie egzistuoja kiti stereotipai, kurie stigmatizuoja senjorus, verčia juos būti pasyvius?*
Atgimimas 2007, DLKT
- (2) *O ką jau kalbėti apie vaikų santykius su tėvais, ypač kai vaikai išgudrėja ir sužino, kad tėvai verčia juos būti kitokiais, negu jie norėtų.*
Justinas Pikūnas, 2001, DLKT
- (3) *Tačiau jeigu išmėginimai būna joms [dvasioms] per sunkūs, pirmą dieną prigimtis verčia jas būti žiaurioms ir blogoms.*
Vakarinės naujienos, 1996, DLKT

Kontekstą, kuriame randame šį svyravimą, galima apibūdinti taip: pagrindinio sakinio veiksmažodis prisijungia du komplementus — vieną (asmenį žyminčią) daiktavardinę frazę ir vieną propozicinį (predikatinį) komplementą, išreikštą bendraties sakinio pavidalu. Bendraties sakinyje vartojama jungtis *būti*; vardažodinis predikatas jungties konstrukcijoje paprastai derinamas su jungties subjektu, bet bendraties subjektas yra numanomas, ne išreikštas, o tai šiuo atveju komplikuoja derinimo linksnio pasirinkimą. Nors bendraties subjektas neišreikštas, jo referenciją nesunku nustatyti: šis subjektas sutampa (yra „koreferentiškas“) su kitu pagrindinio veiksmažodžio komplementu (žyminčiu asmenį, kuris verčiamas, įkalbinėjamas, mokomas, įkvepiamas ir pan. ką nors daryti).

Valstybinės lietuvių kalbos komisijos svetainėje¹ pavyzdyje (2) parodytas įnagininko vartojimas ką tik apibūdintame kontekste smerkiamas, vietoj jo rekomenduojamas galininkas. Naudininko vartojimas (matyt, kiek retesnis) nekomentuojamas. Cituoju VLKK svetainėje pateiktą pavyzdį (su svetainėje rekomenduojamais taisymais):

- (4) *Sunkumai privertė ją būti taupesne (= taupesnę) ir išradingesne (= išradingesnę).*

VLKK nurodymai pateikiami be komentarų. Nekomentuojama įvairavimo priežastis ir nepaaiškinama, kodėl taisyklingas yra tik galininko vartojimas.

Variantiškumo priežastis kalboje iš principo visada yra istoriniai pokyčiai. Kadangi kalbiniai pokyčiai nevyksta staigiai, o laipsniškai, senesnės formos ir konstrukcijos bent jau kurį laiką gyvuoja toliau šalia naujesnių: senesnė daugiskaitos vardininko forma *vagys* vartojama šalia naujesnės *vagiai*, taip pat *su seserimi* šalia *su seseria* ir pan. Tad verta trumpai apžvelgti minėtoje srityje įvykusius istorinius procesus.

¹ <https://www.vlkk.lt/aktualiausios-temos/didziosios-klaidos/linksniu-vartojimo>

Iš pavyzdžiuose pavartotų linksnių čia aptariamojo tipo konstrukcijose seniausias yra naudininkas. Bendraties sakiniuose su numanomu (neišreikštu) subjektu baltų ir slavų kalbose kadaise buvo vartojamas naudininkas, nesvarbu, koku linksniu buvo žymimas pagrindinio sakinio argumentas, į kurį nurodė numanomas bendraties subjektas. Lietuvių kalboje tokia situacija neišliko, bet ją galima dar pastebėti senosiose slavų kalbose (pvz., senojoje bažnytinėje slavų kalboje) ir dabartinėje latvių kalboje. Štai pavyzdys iš senosios rytų slavų (senosios rusų) kalbos:

- (5) *ona že učaše syna svoego byti xristijanu*
 ,bet ji mokė savo sūnų (gal.) būti krikščionimi (naud.)’
 (Borkovskij, red., 1978: 138)

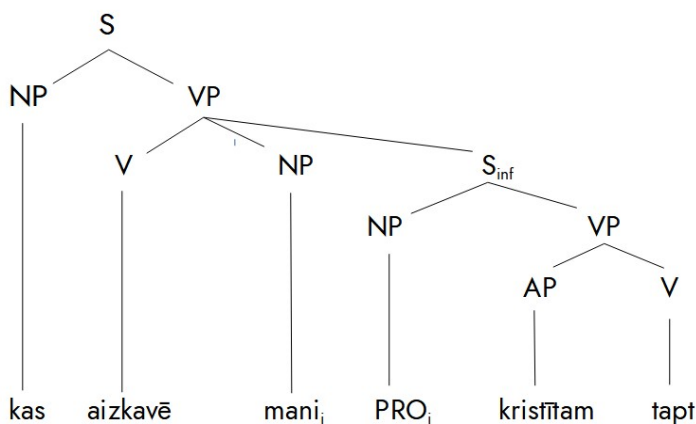
Šiame pavyzdyje įdomu tai, kad vardažodinis predikatas nėra linksniu suderintas su daiktavardine fraze *syna svoego* ,savo sūnų’. Vietoj to vartojamas bendraties sakiniuose „numanomo derinimo linksnio“ statusą turintis naudininkas. Panašiai yra senojoje (XVII a.) latvių kalboje:

- (6) *Kas aiskawe manni kristitam tapt?*
 ,Kas kludo man pasikrikštyti?’ ,
 paraidžiui: ,kas kliudo man (gal.) būti pakrikštytam’ (naud.)
 Glūcko biblijos vertimas, XVII a., Apaštaly darbai 8.36

Panašiai dabartinėje latvių kalboje:

- (7) *Valodās viņi centās atrast cits cita vājākas vietas, kas tos piespieda būt uzmanīgiem.*
 ,Pokalbiuose jie stengėsi rasti vienas kito silpnas vietas, kas juos vertė būti atsargius’
 paraidžiui: ,vertė juos (gal.) būti atsargiems (naud.)’ (Edvarts Virza, Straumēni)

Štai sintaksinė schema, rodanti sakinio (6) struktūrą:

Šioje schemoje bendratis sakinyje S_{inf} parodytas neišreikštas subjektas PRO, o indeksas i rodo numanomo subjekto koreferentiškumą su komplementu *mani* ‚mane‘.

Kuo motyvuotas naudininko kaip numanomo derinimo linksnio bendratis sakiniuose vartojimas? Priežastis, atrodo, tokia, kad tais atvejais, kai bendratis turi išreikštą subjektą, šis subjektas žymimas naudininko linksnio, plg.

- (8) *Ne ger ira žmogui wienam buti.*²

Bretkūno Postilė I 176,7 (pagal Pradžios knygą 2.18)

Šio sakinio reikšmė yra „negerai, kad žmogus būtų vienas“ (tokia vienintelė galima hebrajiško sakinio *lô tōb h'ēyōt hā'ādām lābaddō* ir lotyniško *non est bonum esse hominem solum* interpretacija). Tad *žmogui* nėra predikatinio žodžio *ger(a)* komplementas, o bendratis subjektas, su kuriuo skaitvardinės kilmės būdvardis *wienam* suderintas linksnio. Tokia pat situacija pastebima latvių ir senesnėse slavų kalbose, ir reikia manyti, kad su tuo susijęs vardažodinio predikato žymėjimas naudininku taip pat ir tuose bendratis sakiniuose, kuriuose subjektas yra numanomas, neišreikštas.

Jau senuosiuose lietuvių kalbos tekstuose situacijoje yra šiek tiek pakitusi, nes lietuvių kalboje gana anksti pradėjo plisti predikatinis įnagininkas. Senasis naudininkas bendratis sakiniuose išliko tik vienu atveju: jeigu pagrindinio sakinio argumentas, kuris kontroliuoja numanomą bendratis subjektą, taip pat žymimas naudininko linksnio:

- (9) *patsai Diėwas prisake mums Mielaschirdingims buti*

Bretkūno Postilė II 253,4

Tačiau kai pagrindiniame sakinyje nėra predikatinio naudininko vartojimą motyvuojančio ir palaikančio naudininko komplemento, vartojamas įnagininkas:

- (10) *Sakens iemus nessibijoti liepe ios linksmas buti.*

‚Pasakęs jiems, kad nebijotų, (jis) liepė jiems linksmiems būti.‘

Bretkūno Postilė I 83,15

Atkreipkime dėmesį, kad šiame pavyzdyje veiksmažodis *liepti* valdo ne naudininką, kaip dabartinėje bendrinėje kalboje, o galininką, kaip ir mūsų laikais dalyje lietuvių kalbos tarmių. Tad kadangi pagrindiniame sakinyje nebuvo naudininko (*jiems*), kuris būtų galėjęs palaikyti predikatinio naudininko (*linksmiems*) vartojimą, buvo pavartotas plintantis numanomas derinimo linksnis — įnagininkas. Šis predikatinio įnagininko plitimas laikomas lenkų kalbos įtakos pasekme (plg. Ambrazas 2006: 163–165), todėl stengiamasi jį kiek įmanoma riboti.

2 Pavyzdžiai iš Bretkūno Postilės paimti iš Lietuvių kalbos instituto senųjų tekstų duomenų

Čia, žinoma, kyla klausimas: jeigu naudininko vartojimas pagrindiniame sakinyje gali palaikyti predikatinio naudininko vartojimą bendraties sakinyje (*prisakė mums mielaširdingiems būti*), kodėl toks mechanizmas nesuveikė konstrukcijoje su galininku — kodėl Bretkūnas neparašė *liepė juos linksmus būti*?

Atsakymo į šį klausimą neturime. Predikatinio linksnio priderinimas prie pagrindinio sakinio galininku žymimo komplemento galėjo įvykti, tačiau jis neįvyko. Senuosiuose raštuose tokios konstrukcijos, kaip *vertė juos būti linksmus* tiesiog nėra paliudytos. Iš kur jos atsirado normatyvinėje dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje, nėra niekur ištirta. Atsakymo veikiausiai reikia ieškoti preskriptyvinėje literatūroje, pradedant Jablonskio raštais, tačiau tai būtų atskiro tyrimo objektas. Nesunku atspėti, kuo toks normatyvinis nurodymas galėtų remtis. Tikslas yra atsikratyti linksnio vartojimo tipo, kuris įtariamas (ar pagrįstai — neaišku) esąs slaviškos kilmės, ir pakeisti jį grynai lietuviška konstrukcija. Žinoma, galima tai padaryti tik prieš tai išanalizavus sintaksinį kontekstą, kuriame atitinkami linksniai vartojami. Tokią sintaksinę analizę pateikia Vytautas Ambrazas (2006: 280), kuris senųjų raštų konstrukciją *Ne ger ira žmogui wienam buti* aiškina kaip dvejybinio linksnio (konkrečiai—dvejybinio naudininko) konstrukcijos pavyzdį. Atitinkamai *vertė juos būti atsargius* būtų dvejybinio galininko konstrukcijos pavyzdys. Tačiau tokia interpretacija yra klaidinga. „Dvejybinio linksnio konstrukcijos“ terminas³ taikomas konstrukcijoms su antriniu predikatyvu, tokioms kaip *jis grįžo sveikas, jį grąžino sveiką, jį pavertė nelaimingą, tai jo nepadare gudresnio*. Problema ta, kad Ambrazas ignoruoja konstrukcijoje *Ne ger ira žmogui wienam buti* pavartotą jungties bendratį *būti*. Ar *padarė jį linksmą* ir *privertė jį būti linksmą* yra ta pati — dvejybinio galininko — konstrukcija? Deja, tik tuomet, jeigu apsimetame, kad bendraties *būti* nėra, bet tai akivaizdi netiesa. Dvejybinio galininko konstrukciją Bretkūnas mokėjo vartoti, kaip rodo šie pavyzdžiai:

- (11) *nesa asch tawe teisų regeiau* (Bretkūno bibliją Pradžios kn. 7.1)
(Rubšio ir Kavaliausko vertime: „nes (iš šios kartos tik) tave vieną radau teisų“)
- (12) *ischwido iūs ne linksmus* (Bretkūno bibliją Pradžios kn. 40.6)
(Rubšio ir Kavaliausko vertime: „pastebėjo, kad jie abu buvo paniurę“)
(Pavyzdžiai iš Ambrazo 2006: 276)

Tačiau pavyzdyje (10) Bretkūnas dvejybinio galininko (*liepė juos linksmus būti*) nepavartojo, nes konstrukcija yra visiškai kitokia. Negalima paneigti, kad sąlygos galininko konstrukcijai (*verčia juos būti atsargius*) atsirasti kalbos sistemoje egzistavo: jeigu tokiose konstrukcijose, kaip (9) bendraties subjekto referenciją kontroliuojantis naudininko argumentas galėjo padėti išlikti predikatiniam naudininkui su bendratimi, tokį pat poveikį būtų galėjęs padaryti galininko

3 Kam taikomas, ar turėtų būti taikomas, „dvejybinio linksnio“ terminas, yra, žinoma, terminologinis klausimas. Apskritai vertėtų „dvejybinio linksnio“ sąvokos atsikratyti, nes ji atspindi mokyklinei sintaksei būdingą sintaksės ir morfosintaksės painiojimą. Kadangi *padarė jį laimingą* būtų dvejybinio linksnio konstrukcija, o *padarė jį didvyriu* negali būti taip pavadinta, turėtume padaryti išvadą, kad konstrukcijos yra skirtingos; iš tikrųjų sintaksinė struktūra yra ta pati, skiriasi tik leksinės kategorijos (budvardis arba daiktavardis).

argumentas. Tiek, kad tai gyvoje kalboje niekada neįvyko. Net ir dabar preskriptyvinės gramatikos reikalaujama galininko konstrukcija (*verčia juos būti atsargius*) daugumos vartotojų kalbinei kompetencijai lieka svetima, todėl ir nelengva ją kalbančiųjų bendruomenei primesti. Nepaisant to, normintojų pastangų dėka ši konstrukcija jau yra šiek tiek paplitusi, ir ją reikia pripažinti kaip kalbos faktą.

Kaip šalutinį variantą realistiška būtų pripažinti konstrukciją su įnagininku (*verčia juos būti atsargiais*) — veikiausiai vienintelę, kurią spontaniškai pavartotų su Kalbos komisijos ir norminamosios gramatikos nutarimais nesusipažinęs lietuvių kalbos vartotojas. Be to, daiktavardžių atveju konstrukcija su įnagininku yra vienintelė įmanoma (*verčia juos būti didvyriais*), todėl įnagininko taikymas būdvardžiams (*verčia juos būti atsargiais*) nebūtų visiškai izoliuotas, bendroms tendencijoms prieštaraujantis reiškinys.

Pagaliau reikią aptarti (3) pavyzdyje pavartotą konstrukciją su naudininku (*verčia juos būti atsargiems*). Tikėtina, kad ši konstrukcija atsirado iš hiperkorekcijos: žinodami, kad konstrukcija su įnagininku kalbininkų yra smerkiama ir todėl jos vengdami, vartotojai taiko iš kitų konstrukcijų (pvz., *reikia būti atsargiems, apsimoka būti garbingiems*) perkeltą naudininką. Nors jie ir taip nepataiko į kalbininkų lūkesčius, gal jų pastangas vis tiek reikia įvertinti pripažįstant ir naudininką kaip šalutinį variantą? Galų gale, iš istorinės sintaksės perspektyvos šis linksnis turi daug stipresnį pagrindimą, nei galininkas.

BIBLIOGRAFIJA

Ambrazas, Vytautas. 2006. *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
Borkovskij, V. I., red. 1978. *Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka. Sintaksis. Prostoje predloženie*. Maskva: Nauka.